

INTERNATIONAL JOURNAL OF CREATIVE RESEARCH THOUGHTS (IJCRT)

An International Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

षड्दर्शनानि भारतीयदर्शनपरम्परायां षण्णां दर्शनप्रणालीनां विवेचनम्

Dr. Lathakumary. P. C

Associate professor, Dept. Of Sanskrit,
St. Thomas college, Kozhenchery. P. O, pathanamthitta.

Abstract: प्रस्तुते शोधपत्रे भारतीयदर्शनपरम्परायां प्रतिष्ठितानि षड्दर्शनानि विवेच्यन्ते। न्यायवैशेषिकसांख्ययोगमीमांसावेदान्तसंज्ञकानि एतानि दर्शनानि आस्तिकपरम्परायां मूलभूतानि सन्ति। प्रत्येकं दर्शनं स्वकीयप्रमाणपद्धतिं, तत्त्वमीमांसां, ज्ञानमीमांसां च प्रस्तौति। न्यायदर्शनं तर्कविद्यायां प्रमाणशास्त्रे च प्रसिद्धम्। वैशेषिकदर्शनं पदार्थविज्ञाने परमाणुवादे च विशिष्टम्। सांख्यदर्शनं द्वैतवादी तत्त्वमीमांसाप्रणाली अस्ति यत्र पुरुषप्रकृत्योः पृथक्त्वं प्रतिपाद्यते। योगदर्शनं साधनप्रधानं दर्शनम् अस्ति यत् चित्तवृत्तिनिरोधमार्गेण मोक्षं प्रतिपादयति। मीमांसादर्शनं वेदविचारे कर्मकाण्डे च केन्द्रितम्। वेदान्तदर्शनं उपनिषत्सु आधारितं ब्रह्मविद्याप्रतिपादकम्। अस्मिन् शोधे तुलनात्मकविश्लेषणेन एतेषां दर्शनानां साम्यवैषम्यौ दर्शितौ। षड्दर्शनानां समन्वितरूपेण भारतीयचिन्तनपद्धतेः सम्पूर्णं चित्रं प्राप्यते।

बीजशब्दाः - षड्दर्शनानि, न्यायदर्शनम्, वैशेषिकदर्शनम्, सांख्यदर्शनम्, योगदर्शनम्, मीमांसादर्शनम्, वेदान्तदर्शनम्, भारतीयदर्शनम्, प्रमाणशास्त्रम्, मोक्षः।

१. प्रस्तावना

भारतीयदर्शनपरम्परा विश्वस्य प्राचीनतमासु दार्शनिकपरम्परासु अन्यतमा अस्ति।² अत्र आस्तिकनास्तिकभेदेन द्विविधाः परम्पराः प्राप्यन्ते। आस्तिकपरम्परायां षड्दर्शनानि मूलभूतानि सन्ति - न्यायः, वैशेषिकः, सांख्यः, योगः, मीमांसा, वेदान्तश्च।³ एतानि दर्शनानि वैदिकप्राधिकरणं स्वीकुर्वन्ति, परन्तु तेषां दार्शनिकदृष्टिकोणेषु महती विविधता वर्तते।

प्रत्येकं दर्शनं स्वकीयमूलसूत्रग्रन्थं, भाष्यपरम्परां, टीकासाहित्यं च धारयति।⁸ न्यायसूत्राणि (गौतमः), वैशेषिकसूत्राणि (कणादः), सांख्यकारिका (ईश्वरकृष्णः), योगसूत्राणि (पतञ्जलिः), मीमांसासूत्राणि (जैमिनिः), ब्रह्मसूत्राणि (बादरायणः) च क्रमशः एतेषां दर्शनानां मूलग्रन्थाः सन्ति।

एतानि षड्दर्शनानि केवलं पृथक्पृथक् तत्त्वमीमांसाप्रणाल्यः न सन्ति, अपितु समग्रजीवनदृष्टिप्रदायकानि च सन्ति।¹⁰ प्रत्येकं दर्शनं प्रमाणविचारम्, तत्त्वविचारम्, जीवात्मनः स्वरूपम्, मोक्षस्य साधनं च स्वकीयदृष्ट्या व्याख्यातम्। वर्तमानकाले अपि एतेषां दर्शनानां प्रासङ्गिकता न्यूनीभूता नास्ति।

२. न्यायदर्शनम्

२.१ मूलसिद्धान्ताः

न्यायदर्शनं गौतमऋषिणा प्रणीतम् अस्ति। अस्य दर्शनस्य मुख्यः उद्देश्यः प्रमाणशास्त्रस्य विकासः तर्कविद्यायाः स्थापना च।^{11,23} न्यायसूत्रेषु षोडशपदार्थाः विवेचिताः सन्ति - प्रमाणम्, प्रमेयम्, संशयः, प्रयोजनम्, दृष्टान्तः, सिद्धान्तः, अवयवः, तर्कः, निर्णयः, वादः, जल्पः, वितण्डा, हेत्वाभासः, छलम्, जातिः, निग्रहस्थानं च।¹⁷

न्यायदर्शने चत्वारि प्रमाणानि स्वीक्रियन्ते - प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, उपमानम्, शब्दः च।² प्रत्यक्षं प्रमाणानां मध्ये प्रधानतमम्। इन्द्रियार्थसन्निकर्षणेन यत् ज्ञानं जायते तत् प्रत्यक्षम्। अनुमानं त्रिविधं भवति - पूर्ववत्, शेषवत्, सामान्यतोदृष्टं च। उपमानं साधर्म्यज्ञानजनकं प्रमाणम्। आप्तवचनं शब्दप्रमाणम्।

२.२ तत्त्वमीमांसा

न्यायदर्शनं वास्तववादी (realistic) दृष्टिकोणं धारयति। बाह्यजगत् सत्यं स्वतन्त्रं च अस्ति इति न्यायमतम्।¹² आत्मा, शरीरम्, इन्द्रियाणि, अर्थाः, बुद्धिः, मनः, प्रवृत्तिः, दोषः, प्रेत्यभावः, फलम्, दुःखम्, अपवर्गः च द्वादशविधानि प्रमेयाणि सन्ति। ईश्वरस्य अस्तित्वं न्यायदर्शने तर्कद्वारा प्रतिपाद्यते।¹⁷ विश्वस्य निर्माता परिपालकः च ईश्वरः अस्ति।

२.३ नव्यन्यायस्य विकासः

द्वादशशतकादनन्तरं न्यायदर्शने महत्त्वपूर्णा बौद्धिकक्रान्तिः अभवत्। गङ्गेशोपाध्यायस्य तत्त्वचिन्तामणिः (चतुर्दशशतकम्) नव्यन्यायपरम्परायाः आधारशिला अस्ति।¹⁶ गङ्गेशः प्रमाणचतुष्टयस्य — प्रत्यक्षस्य, अनुमानस्य, उपमानस्य, शब्दस्य च — अत्यन्तं सूक्ष्मं विश्लेषणं कृतवान्। तस्य 'अनुमितिखण्डः' विशेषतः प्रसिद्धः, यत्र व्याप्तिसम्बन्धस्य औपचारिकविवेचनं प्राप्यते। नव्यन्यायस्य पारिभाषिकशब्दावली — अवच्छेदकम्, निरूपकम्, प्रतियोगिता इत्यादयः — दार्शनिकविमर्शस्य सूक्ष्मतां बहुगुणं वर्धितवन्तः।¹⁵

नव्यन्यायस्य द्वे प्रमुखे विद्यापीठे आस्ताम् — मिथिलाविद्यापीठं नवद्वीपविद्यापीठं च। मिथिलायां गङ्गेशस्य परम्परायां वर्धमानोपाध्यायः, पक्षधरमिश्रः, शङ्करमिश्रश्च प्रमुखाः आचार्याः आसन्। नवद्वीपे (बङ्गदेशे) वासुदेवसार्वभौमः (पञ्चदशशतकम्) नव्यन्यायं बङ्गीयबौद्धिकपरम्परायां प्रतिष्ठापितवान्।¹⁶ रघुनाथशिरोमणिः, जगदीशतर्कालङ्कारः, गदाधरभट्टाचार्यश्च नवद्वीपस्य प्रमुखाः नैयायिकाः। गदाधरस्य कृतयः नव्यन्यायपद्धतेः चरमोत्कर्षं प्रतिनिधीकुर्वन्ति।

नव्यन्यायस्य औपचारिकतर्कपद्धतिः केवलं दर्शने एव न सीमिता आसीत्, अपितु व्याकरणे, अलङ्कारशास्त्रे, धर्मशास्त्रे, वेदान्ते च व्यापकरूपेण प्रयुक्ता। नव्यन्यायभाषा सर्वेषां शास्त्राणां सामान्यविमर्शभाषा अभवत्।¹¹ आधुनिककालीनाः विद्वांसः नव्यन्यायतर्कस्य पाश्चात्यप्रतीकतर्कशास्त्रेण (symbolic logic) साम्यं दृष्ट्वा विस्मिताः अभवन्। यथा व्याप्तिविश्लेषणं सार्वत्रिकसामान्यीकरणेन (universal quantification), अवच्छेदकप्रक्रिया विशेषणप्रक्रियया (predication) च तुलनीया।^{15,16}

३. वैशेषिकदर्शनम्

३.१ पदार्थविज्ञानम्

महर्षिकणादेन प्रणीतं वैशेषिकदर्शनं पदार्थविज्ञाने विशिष्टम्।¹⁷ अस्मिन् दर्शने सप्त पदार्थाः विवेचिताः सन्ति - द्रव्यम्, गुणः, कर्म, सामान्यम्, विशेषः, समवायः, अभावः च। नव द्रव्याणि सन्ति - पृथिवी, आपः, तेजः, वायुः, आकाशः, कालः, दिक्, आत्मा, मनः च। चतुर्विंशतिः गुणाः भवन्ति - रूपम्, रसः, गन्धः, स्पर्शः, शब्दः, संख्या, परिमाणम्, पृथक्त्वम्, संयोगः, विभागः, परत्वम्, अपरत्वम्, गुरुत्वम्, द्रवत्वम्, स्नेहः, शब्दः, बुद्धिः, सुखम्, दुःखम्, इच्छा, द्वेषः, प्रयत्नः, धर्मः, अधर्मः, संस्कारः च।

३.२ परमाणुवादः

वैशेषिकदर्शनस्य विशिष्टता परमाणुवादे निहिता अस्ति।³ पृथिव्यादीनां चतुर्णां भूतानां सूक्ष्मतमाः अविभाज्याः अंशाः परमाणवः सन्ति। द्व्यणुकत्र्यणुकादिक्रमेण महतां पदार्थानां उत्पत्तिः भवति। परमाणवः नित्याः सन्ति, परन्तु तेषां संयोगाः अनित्याः। आकाशादीनि पञ्च द्रव्याणि विभु-नित्यानि सन्ति। आत्मा मनश्च अणुरूपौ स्तः।

न्यायवैशेषिकयोः सम्बन्धः अत्यन्तं घनिष्ठः अस्ति। वस्तुतः एतौ द्वौ दर्शनौ एकस्य एव तत्त्वमीमांसाप्रणाल्याः द्वे पक्षौ स्तः।⁸ न्यायः ज्ञानमीमांसायां तर्कविद्यायां च विशिष्टः, वैशेषिकः तत्त्वमीमांसायां पदार्थविज्ञाने च। अतः अनेके विद्वांसः एतयोः संयुक्तरूपेण 'न्यायवैशेषिक' इति निर्देशं कुर्वन्ति।

४. सांख्यदर्शनम्

४.१ पुरुषप्रकृतिविवेकः

महर्षिकपिलेन प्रतिष्ठापितं सांख्यदर्शनं द्वैतवादी तत्त्वमीमांसाप्रणाली अस्ति।¹⁰ अस्मिन् दर्शने पुरुषप्रकृती द्वौ स्वतन्त्रौ तत्त्वौ स्वीक्रियेते। पुरुषः चैतन्यस्वरूपः, निर्गुणः, निष्क्रियः, साक्षिभूतः च अस्ति। प्रकृतिः जडा, त्रिगुणात्मिका (सत्त्वरजस्तमः), परिणामिनी च अस्ति। सर्वं जगत् प्रकृतेः परिणामः अस्ति।

४.२ पञ्चविंशतितत्त्वानि

सांख्यदर्शने पञ्चविंशतिः तत्त्वानि वर्णितानि सन्ति।¹⁰ पुरुषः एकविंशतितमं तत्त्वम्। प्रकृतेः परिणामरूपेण चतुर्विंशतिः तत्त्वानि भवन्ति। प्रकृतिः → महत् (बुद्धिः) → अहंकारः → पञ्चतन्मात्राणि, पञ्चमहाभूतानि, एकादशेन्द्रियाणि, मनः च। एवं सृष्टिक्रमः व्याख्यातः।

सांख्यदर्शने त्रिविधानि दुःखानि वर्णितानि - आध्यात्मिकम्, आधिभौतिकम्, आधिदैविकं च। पुरुषस्य प्रकृतेः च विवेकज्ञानेन कैवल्यं (मोक्षः) प्राप्यते।³ यदा पुरुषः 'अहं प्रकृतेः पृथक् चैतन्यस्वरूपः अस्मि' इति जानाति, तदा मोक्षः भवति।

४.३ सांख्यदर्शने सत्कार्यवादः

सांख्यदर्शनस्य कारणतासिद्धान्तेषु सत्कार्यवादः केन्द्रीयम् अस्ति। अस्य सिद्धान्तस्य सारः अयम् — कार्यं कारणे उत्पत्तेः पूर्वमेव सत्तां धारयति, न तु असतः सत् उत्पद्यते।¹⁰ यथा तिलेषु तैलं पूर्वमेव विद्यते, कुम्भकारस्य मृदि घटः पूर्वमेव सत्तां धारयति। प्रकृतिः समस्तविकाराणां मूलकारणम् अस्ति, अतः सर्वे विकाराः — महत्, अहङ्कारः, तन्मात्राणि, इन्द्रियाणि, महाभूतानि च — प्रकृतौ सूक्ष्मरूपेण विद्यन्ते एव।⁴ सत्कार्यवादस्य परिणामवादरूपं सांख्ये स्वीक्रियते — कारणं वास्तवरूपेण परिणमते इति।

अस्य विपरीतः सिद्धान्तः असत्कार्यवादः (आरम्भवादः) न्यायवैशेषिकदर्शनयोः प्रतिष्ठापितः। तदनुसारं कार्यं कारणात् सर्वथा नवीनम् उत्पद्यते — यथा तन्तुभ्यः पटः सर्वथा नूतनः जायते, न तु तन्तुषु पूर्वं विद्यमानः आसीत्।¹⁷ सांख्यमते असत्कार्यवादे पञ्च दोषाः सन्ति — असतः सत् न उत्पद्यते (अभावात् भावः न सम्भवति), कार्यं स्वकारणम् एव उपादत्ते (उपादानकारणनियमात्), सर्वत्र सर्वं न उत्पद्यते (सर्वसम्भवाभावात्), समर्थं कारणं कार्यं करोति (शक्तकारणात्), कार्यं कारणस्वरूपम् एव (कारणभावात्)।¹⁰ अयं वादः वेदान्ते अपि — विशेषतः शङ्करस्य विवर्तवादे रामानुजस्य परिणामवादे च — भिन्नभिन्नरूपेण स्वीकृतः।

५. योगदर्शनम्

५.१ चित्तवृत्तिनिरोधः

महर्षिपतञ्जलिना प्रणीतं योगदर्शनं साधनप्रधानम् अस्ति।^{14,24} योगसूत्रस्य प्रथमसूत्रे योगस्य परिभाषा दीयते - 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः'। चित्तस्य वृत्तीनां निरोधः एव योगः। पञ्चविधाः चित्तवृत्तयः सन्ति - प्रमाणम्, विपर्ययः, विकल्पः, निद्रा, स्मृतिः च। एतासां वृत्तीनां निरोधेन पुरुषः स्वस्वरूपे अवतिष्ठते।

५.२ अष्टाङ्गयोगः

योगदर्शने अष्टाङ्गयोगः प्रमुखः साधनमार्गः अस्ति।²⁵ यमः, नियमः, आसनम्, प्राणायामः, प्रत्याहारः, धारणा, ध्यानम्, समाधिः च अष्टौ अङ्गानि सन्ति। प्रथमानि पञ्चाङ्गानि बहिरङ्गसाधनानि, अन्तिमानि त्रीणि अन्तरङ्गसाधनानि वा संयमः इति उच्यन्ते। समाधिपर्यन्तं साधनं कृत्वा योगी कैवल्यं प्राप्नोति।

योगदर्शनं तत्त्वमीमांसायां सांख्यदर्शनस्य अनुगामी अस्ति। परन्तु योगे ईश्वरः एकविंशतितमः पुरुषः इति स्वीक्रियते।¹⁴ ईश्वरप्रणिधानं योगसाधनस्य महत्त्वपूर्णः अंशः अस्ति। एवं सांख्ययोगयोः सम्बन्धः 'सांख्यं ज्ञानयोगः, योगः कर्मयोगः' इति कथ्यते।⁸

६. मीमांसादर्शनम्

६.१ वेदप्रामाण्यम्

जैमिनिमुनिना प्रतिष्ठापितं मीमांसादर्शनं पूर्वमीमांसा इति अपि ज्ञायते।¹⁷ अस्य दर्शनस्य मुख्यः उद्देश्यः वेदविचारः, विशेषतः कर्मकाण्डस्य विवेचनम्। वेदाः अपौरुषेयाः, नित्याः, निर्दोषाः च सन्ति इति मीमांसामतम्।²² वेदविहितानां कर्मणां अनुष्ठानेन स्वर्गादिफलप्राप्तिः भवति।

६.२ प्रमाणषट्कम्

मीमांसादर्शने षट् प्रमाणानि स्वीक्रियन्ते - प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, उपमानम्, शब्दः, अर्थापत्तिः, अनुपलब्धिः च।^{22,1} वेदशब्दः सर्वप्रमाणेभ्यः श्रेष्ठतमः। अर्थापत्तिः एकस्य वस्तुनः अस्तित्वस्य अन्यवस्तुव्याख्यानाय आवश्यकत्वम्। अनुपलब्धिः वा अभावप्रमाणं अभावस्य ज्ञाने साधनम्।

मीमांसादर्शने धर्मस्य केन्द्रीयता अस्ति। 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' इति प्रथमसूत्रम्। वेदविहितकर्माचरणं धर्मः। अपूर्वसिद्धान्तेन कर्मफलस्य व्याख्या क्रियते।³ कर्म कृत्वा यत् अदृष्टशक्तिः उत्पद्यते सा अपूर्वम् इति कथ्यते। एषा शक्तिः कालान्तरे फलदायिनी भवति।

७. वेदान्तदर्शनम्

७.१ ब्रह्मविद्या

बादरायणमुनिना प्रणीतं वेदान्तदर्शनं उत्तरमीमांसा इति अपि ज्ञायते।²⁰ अस्य दर्शनस्य आधारः उपनिषदः सन्ति। ब्रह्मविज्ञानं वेदान्तस्य मूलविषयः। 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इति ब्रह्मसूत्रस्य प्रथमसूत्रम्। ब्रह्म परमं तत्त्वम्, सत्यं ज्ञानम् अनन्तं च अस्ति। सर्वं जगत् ब्रह्मणः परिणामः वा विवर्तः।

७.२ त्रयी परम्परा:

वेदान्तदर्शने मुख्यतः त्रयः परम्पराः विकसिताः - अद्वैतवेदान्तः (शङ्कराचार्यः), विशिष्टाद्वैतवेदान्तः (रामानुजाचार्यः), द्वैतवेदान्तः (मध्वाचार्यः) च।¹⁷ अद्वैते ब्रह्म एव सत्यम्, जगत् मिथ्या, जीवो ब्रह्मैव नापरः इति मूलमन्त्रः।²⁰ विशिष्टाद्वैते ब्रह्मणः विशिष्टरूपेण जगज्जीवयोः सत्यत्वं स्वीक्रियते। द्वैते जीवब्रह्मणोः नित्यभेदः प्रतिपाद्यते।

वेदान्तदर्शने मोक्षः परमपुरुषार्थः अस्ति। ब्रह्मज्ञानेन एव मोक्षः प्राप्यते।²⁰ 'तत्त्वमसि', 'अहं ब्रह्मास्मि', 'प्रज्ञानं ब्रह्म', 'अयमात्मा ब्रह्म' इति महावाक्यानि आत्मब्रह्मैक्यं प्रतिपादयन्ति। श्रवणमननिदिध्यासनानि ब्रह्मविद्याप्राप्तेः साधनानि सन्ति।

७.३ वेदान्तस्य विविधाः सम्प्रदायाः

शङ्कर-रामानुज-मध्वपरम्परासु अतिरिक्ताः अन्याः वेदान्तसम्प्रदायाः अपि भारतीयदर्शने महत्त्वपूर्णं योगदानं कृतवत्यः। निम्बार्काचार्यः (द्वादशशतकम्) द्वैताद्वैतवादं प्रतिपादितवान्।¹³ तदनुसारं ब्रह्म जीवः प्रकृतिश्च सत्याः सन्ति। जीवः ब्रह्मणः भिन्नः अपि अभिन्नः — यथा सूर्यस्य किरणाः सूर्यात् भिन्नाः अपि अभिन्नाः। भेदाभेदयोः समन्वयः निम्बार्कस्य विशिष्टता अस्ति। भक्तिमार्गः प्रपत्तिश्च मोक्षसाधनत्वेन प्रतिपादितौ। राधाकृष्णोपासना निम्बार्कसम्प्रदायस्य केन्द्रबिन्दुः।

वल्लभाचार्यः (पञ्चदशशतकम्) शुद्धाद्वैतवादं प्रतिष्ठापितवान्।¹⁸ शुद्धाद्वैतमते ब्रह्म सगुणं सर्वगुणसम्पन्नं च अस्ति। जगत् मायया न निर्मितम्, अपितु ब्रह्मणः वास्तवपरिणामः अस्ति — अतः 'शुद्धम्' अद्वैतम्, मायावादरहितम्। जीवः ब्रह्मणः अंशः, संसारबद्धः, किन्तु कृष्णकृपया मोक्षप्राप्तिः सम्भवति। पुष्टिमार्गः वल्लभस्य विशिष्टः भक्तिसिद्धान्तः — ईश्वरकृपा (पुष्टिः) एव मोक्षस्य मूलम्, न तु केवलं मानवप्रयत्नः। श्रीमद्भागवतं वल्लभसम्प्रदायस्य प्रमुखग्रन्थः।

चैतन्यमहाप्रभुः (षोडशशतकम्) अचिन्त्यभेदाभेदवादं प्रवर्तितवान्।¹³ अस्य सिद्धान्तस्य सारः — ब्रह्मणः जीवस्य जगतश्च सम्बन्धः अचिन्त्यः (तर्कातीतः) भेदाभेदात्मकश्च अस्ति। यथा अग्नेः ऊष्मा अग्नेः भिन्ना अपि अभिन्ना, तथैव जीवः ब्रह्मणः। चैतन्यस्य दर्शने प्रेमभक्तिः सर्वोच्चसाधनम्। रूपगोस्वामी, जीवगोस्वामी प्रभृतिभिः षड्गोस्वामिभिः चैतन्यदर्शनस्य पद्धतिबद्धं प्रतिपादनं कृतम्। एवं वेदान्तपरम्परायां विविधाः सम्प्रदायाः ब्रह्म-जीव-जगत्सम्बन्धस्य भिन्नभिन्नव्याख्यां प्रदाय भारतीयदर्शनं समृद्धं कृतवन्तः।

८. तुलनात्मकविश्लेषणम्

८.१ प्रमाणतुलना

सर्वेषां दर्शनानां प्रमाणप्रणाल्याः तुलनात्मकं रूपम् अधः प्रदत्तम्:^{8,21}

दर्शनम्	प्रत्यक्षम्	अनुमानम्	शब्दः	अन्यानि
न्यायः	✓	✓	✓	उपमानम्
सांख्यः	✓	✓	✓	-
योगः	✓	✓	✓	-
मीमांसा	✓	✓	✓	उपमानम्, अर्थापत्तिः, अनुपलब्धिः
वेदान्तः	✓	✓	✓	उपमानम्, अर्थापत्तिः, अनुपलब्धिः

८.२ तत्त्वमीमांसादृष्टितुलना

षड्दर्शनानां तत्त्वमीमांसासम्बन्धिनः दृष्टयः^{3,10,20}

दर्शनम्	तत्त्वदृष्टिः	ईश्वरदृष्टिः	मोक्षमार्गः
न्यायवैशेषिकः	बहुतत्त्ववादः	सेश्वरः	तत्त्वज्ञानम्
सांख्यः	द्वैतवादः	निरीश्वरः	विवेकज्ञानम्
योगः	द्वैतवादः	सेश्वरः	चित्तवृत्तिनिरोधः
मीमांसा	बहुतत्त्ववादः	निरीश्वरः	धर्माचरणम्
वेदान्तः	अद्वैतवादः	सेश्वरः	ब्रह्मज्ञानम्

८.३ साम्यवैषम्यविचारः

षड्दर्शनानां मध्ये किञ्चित् साम्यं किञ्चित् वैषम्यं च वर्तते। सर्वेषां दर्शनानां मूलसमस्या दुःखनिवृत्तिः मोक्षप्राप्तिः च अस्ति।^८ सर्वेषु दर्शनेषु वेदस्य प्राधिकरणं स्वीक्रियते, यतः एतानि आस्तिकदर्शनानि। प्रत्यक्षानुमानशब्दप्रमाणत्रयं सर्वेषु स्वीक्रियते, यद्यपि तेषां व्याख्यानेषु भेदाः सन्ति।^{११}

तत्त्वमीमांसायां महद्वैषम्यं दृश्यते। न्यायवैशेषिकयोः बहुतत्त्ववादी दृष्टिः, सांख्ययोगयोः द्वैतवादी दृष्टिः, वेदान्तस्य अद्वैतवादी दृष्टिः च भिन्नाः सन्ति।^{२१} ईश्वरस्य विषये अपि मतभेदः वर्तते। सांख्यमीमांसयोः निरीश्वरवादः, न्यायवैशेषिकयोगवेदान्तेषु सेश्वरवादः च प्राप्यते।

मोक्षसाधनेषु अपि विविधता दृश्यते। न्यायवैशेषिकयोः तत्त्वज्ञानम्, सांख्ययोः विवेकज्ञानम्, योगस्य चित्तवृत्तिनिरोधः, मीमांसायाः धर्माचरणम्, वेदान्तस्य ब्रह्मज्ञानं च पृथक् मोक्षमार्गाः सन्ति।^{१२} परन्तु सर्वेषां साम्यं यत् ज्ञानं मुख्यं साधनम् अस्ति इति।

९. विमर्शः

९.१ दर्शनानां परस्परसम्बन्धः

षड्दर्शनानि न केवलं पृथक्पृथक् दार्शनिकप्रणाल्यः सन्ति, अपितु परस्परपूरकाणि अपि सन्ति।^८ न्यायवैशेषिकयोः सम्बन्धः अत्यन्तं घनिष्ठः। न्यायः प्रमाणशास्त्रं तर्कविद्यां च प्रदाति, वैशेषिकः तत्त्वमीमांसां पदार्थविज्ञानं च। एवं द्वयोः योगेन सम्पूर्णं दार्शनिकप्रणाली निर्मितम् अस्ति।

सांख्ययोगयोः सम्बन्धः अपि तादृशः एव। 'सांख्यं ज्ञानयोगः, योगः कर्मयोगः' इति उक्तम्।^{१०,१४} सांख्यं तत्त्वमीमांसां विवेकज्ञानं च प्रदाति, योगः साधनप्रणालीं व्यावहारिकमार्गं च। द्वयोः संयोगेन तत्त्वतः साधनं च समन्वितं भवति।

मीमांसावेदान्तयोः सम्बन्धः विशेषः अस्ति। मीमांसा पूर्वमीमांसा, वेदान्तः उत्तरमीमांसा इति उच्येते। मीमांसा वेदस्य कर्मकाण्डं विचारयति, वेदान्तः ज्ञानकाण्डम्।^{१७} एकस्य एव वेदस्य द्वयोः अंशयोः विवेचनं भवति। कर्मज्ञानयोः समन्वयः अत्र प्राप्यते।

९.२ वर्तमानप्रासङ्गिकता

आधुनिककाले अपि षड्दर्शनानां प्रासङ्गिकता महती अस्ति।^{१२} न्यायदर्शनस्य तर्कशास्त्रं आधुनिकतर्कविद्यायाः आधारः अस्ति। प्रमाणशास्त्रं ज्ञानमीमांसायां (epistemology) महत्त्वपूर्णं योगदानं प्रदाति।^{११} वैशेषिकस्य परमाणुवादः भौतिकशास्त्रस्य (physics) विकासे प्रेरणाप्रदः आसीत्।

योगदर्शनं आधुनिकमनोविज्ञाने (psychology) स्वास्थ्यविज्ञाने च अत्यन्तं प्रासङ्गिकम्।^{२५} ध्यानम्, प्राणायामः, आसनानि च शारीरिकमानसिकस्वास्थ्ये उपयोगिनि। सांख्यस्य चैतन्यजडविवेकः मनःशरीरसम्बन्धविचारे महत्त्वपूर्णः। वेदान्तस्य

अद्वैतवादः आधुनिकभौतिकशास्त्रस्य क्वाण्टमसिद्धान्तेन (quantum theory) तुलनीयः अस्ति इति केचन विद्वांसः मन्यन्ते।¹⁸

नैतिकदर्शने मीमांसायाः धर्मविचारः प्रासङ्गिकः अस्ति। कर्मफलसम्बन्धः, नैतिकदायित्वम्, सामाजिकधर्मः च आधुनिकनैतिकविमर्शेषु महत्त्वपूर्णाः विषयाः सन्ति।²² षड्दर्शनेषु प्राप्यन्ते नैतिकमूल्यानि आधुनिकसमाजे अपि मार्गदर्शकानि भवितुम् अर्हन्ति।

१०. दर्शनानां नास्तिकपरम्परया तुलना

भारतीयदर्शनपरम्परायां आस्तिकदर्शनानि वेदप्रामाण्यं स्वीकुर्वन्ति, नास्तिकदर्शनानि तु — बौद्धम्, जैनम्, चार्वाकं च — वेदप्रामाण्यं निराकुर्वन्ति।⁹ प्रमाणविषये महद्वैषम्यं दृश्यते। बौद्धदर्शने प्रत्यक्षम् अनुमानं च द्वे एव प्रमाणे; जैनदर्शने प्रत्यक्षम् अनुमानं शब्दश्च; चार्वाकदर्शने केवलं प्रत्यक्षमेव प्रमाणम्। तत्र न्यायदर्शनस्य चतुष्प्रामाण्यवादः मीमांसायाः षट्प्रामाण्यवादश्च आस्तिकपक्षस्य प्रमाणबाहुल्यं दर्शयतः।¹⁸ बौद्धप्रमाणवादिनः दिङ्नागः धर्मकीर्तिश्च स्वपरसंवेदनात्मकं प्रत्यक्षं प्रतिपादितवन्तौ, यत् न्यायदर्शनस्य बहिःप्रत्यक्षवादात् सर्वथा भिन्नम्।

आत्मतत्त्वविषये आस्तिकनास्तिकदर्शनयोः मौलिकं वैषम्यम् अस्ति। षड्दर्शनानि नित्यम् आत्मानं स्वीकुर्वन्ति — यद्यपि तेषां स्वरूपविवरणे भेदः अस्ति (न्यायवैशेषिकयोः ज्ञानाश्रयः, सांख्ये चिन्मात्रः पुरुषः, वेदान्ते ब्रह्मैक्यम्)। बौद्धदर्शनं तु अनात्मवादं प्रतिपादयति — नित्यः अपरिणामी आत्मा नास्ति, केवलं क्षणिकविज्ञानधारा अस्ति।⁷ जैनदर्शनं आत्मानं स्वीकरोति, किन्तु तस्य स्वरूपं स्यात्वादेन (अनेकान्तवादेन) व्याख्यायते — आत्मा नित्यः अपि अनित्यः, एकः अपि अनेकः। चार्वाकदर्शनं देहात्मवादं मन्यते — देहनाशेन आत्मनाशः भवति इति।

मोक्षविषये अपि दृष्टिभेदः स्पष्टः। षड्दर्शनानि मोक्षं दुःखात्यन्तनिवृत्तिरूपेण वा ब्रह्मसायुज्यरूपेण वा स्वीकुर्वन्ति। बौद्धदर्शनं निर्वाणं प्रतिपादयति — तृष्णाक्षयेण दुःखनिरोधः। जैनदर्शनं कैवल्यं मन्यते — कर्मबन्धनात् मुक्तिः, आत्मनः स्वाभाविकगुणानां प्राकट्यम्।⁴ चार्वाकदर्शनं मोक्षम् एव निराकरोति — 'यावज्जीवं सुखं जीवेत्' इति तेषां मतम्। परन्तु आस्तिकनास्तिकपरम्परयोः समानबिन्दवः अपि सन्ति — दुःखस्य समस्यात्वेन स्वीकारः, नैतिकाचरणस्य महत्त्वम्, तात्त्विकजिज्ञासायाः प्राधान्यं च। एवं भारतीयदर्शनस्य समग्रचित्रं आस्तिकनास्तिकोभयपक्षयोः समन्वयेन एव प्राप्यते।⁹

११. दर्शनानां पाश्चात्यदर्शनेन तुलना

न्यायदर्शनस्य तर्कपद्धतिः ऐरिस्टाटलीयतर्कशास्त्रेण (Aristotelian logic) तुलनीया अस्ति।⁵ उभयत्र पञ्चावयवी न्यायः (syllogism) अनुमानस्य आधारः। किन्तु न्यायस्य पञ्चावयवी वाक्यं — प्रतिज्ञा-हेतु-उदाहरण-उपनय-निगमनात्मकम् — ऐरिस्टाटलीयत्रयवयवी न्यायात् (major premise, minor premise, conclusion) विस्तृततरम्। न्यायतर्कः दृष्टान्तप्रधानः, ऐरिस्टाटलीयतर्कः प्रतीकप्रधानः (formal)।¹¹ तथापि उभयोः उद्देश्यं समानम् — सत्यज्ञानस्य प्रमाणबद्धा प्राप्तिः। आधुनिकविद्वांसः मातिलालः (Matilal) गणेशी (Ganeri) च न्यायतर्कस्य स्वतन्त्रमूल्यं प्रतिपादितवन्तौ, न केवलं पाश्चात्यतर्कस्य प्रतिबिम्बत्वम्।⁵

वैशेषिकदर्शनस्य परमाणुवादः ग्रीकदार्शनिकस्य डेमोक्रीटसस्य (Democritus) परमाणुसिद्धान्तेन तुलनीयः।⁷ उभयत्र भौतिकजगतः मूलतत्त्वानि अविभाज्यानि सूक्ष्मकणानि (atoms) सन्ति इति मन्यते। परन्तु वैशेषिकपरमाणवः गुणयुक्ताः — गन्धवन्तः पार्थिवाः, रसवन्तः आप्याः इत्यादयः — यत्र डेमोक्रीटसस्य परमाणवः केवलं आकारभेदेन भिन्नाः। सांख्यदर्शनस्य पुरुषप्रकृतिद्वैतं देकार्तस्य (Descartes) मनःशरीरद्वैतेन (mind-body dualism) तुलनीयम्।¹⁹ उभयत्र चेतनाचेतनयोः मौलिकभेदः स्वीक्रियते। किन्तु सांख्ये पुरुषः निष्क्रियः साक्षिमात्रः, देकार्तमते तु मनः सक्रियं कर्तृ। प्रकृतिः त्रिगुणात्मिका सक्रिया, देकार्तस्य भौतिकद्रव्यं विस्तारमात्रम् (res extensa)।

वेदान्तदर्शनस्य अद्वैतवादः जर्मनभाववादेन (German Idealism) तुलनीयः।⁷ शङ्करस्य 'ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या' इति सिद्धान्तः हेगेलस्य (Hegel) निरपेक्षभाववादेन (Absolute Idealism) शोपेनहावरस्य (Schopenhauer) इच्छादर्शनेन च तुलनार्हः। शोपेनहावरः स्वयमेव उपनिषद्दर्शनात् प्रभावितः आसीत् इति स्वीकृतम्। हाल्बफासः (Halbfass) स्वीयग्रन्थे भारतीयपाश्चात्यदार्शनिकसंवादस्य ऐतिहासिकविकासं विस्तरेण विवेचितवान्।⁷ आधुनिककाले तुलनात्मकदर्शनं (comparative philosophy) स्वतन्त्रं शैक्षणिकक्षेत्रं जातम्, यत्र भारतीयपाश्चात्यदार्शनिकसम्प्रदायानां समतुल्यसंवादः क्रियते, न तु एकस्य अपरस्मिन् आरोपणम्।¹⁵

१२. षड्दर्शनानां समकालीनशोधप्रवृत्तयः

विंशतितमशतके एकविंशतितमशतके च षड्दर्शनानां शैक्षणिकाध्ययनं विश्वव्यापि विस्तृतम्। ऑक्सफोर्ड-हार्वर्ड-टोक्यो-गोटिङ्गन-प्रभृतिषु विश्वविद्यालयेषु भारतीयदर्शनस्य स्वतन्त्राध्ययनकेन्द्राणि सन्ति।⁵ विशेषतः प्रमाणशास्त्रम् (epistemology), भाषादर्शनम् (philosophy of language), नव्यन्यायतर्कश्च पाश्चात्यविद्वद्भिः गहनतया अधीयन्ते। गणेशी (Ganeri), मातिलालः (Matilal), मोहन्ती (Mohanty), फिलिप्स (Phillips) प्रभृतिभिः विद्वद्भिः भारतीयदर्शनं वैश्विकदार्शनिकसंवादे समर्थरूपेण प्रतिष्ठापितम्।^{12,5,16} निकल्सनः (Nicholson) स्वीयशोधे औपनिवेशिककालीनानां

व्याख्यानां समालोचनात्मकं पुनर्मूल्यांकनं कृतवान् — 'षड्दर्शनानि' इति एकीकृतधारणा कथं विकसिता इति प्रदर्शितवान्।¹³

अंकीयमानवविज्ञानम् (digital humanities) भारतीयदर्शनाध्ययने नवीनां दिशां प्रदर्शयति। संस्कृतग्रन्थानां अंकीयसंस्करणम् (digitization), पाठसञ्चिकानां (text corpora) सङ्कलनम्, सङ्गणकीयभाषाविश्लेषणं (computational linguistics) च प्राचीनदार्शनिकग्रन्थानाम् अध्ययनं सुकरं कुर्वन्ति।⁶ अन्तरसांस्कृतिकदर्शनम् (cross-cultural philosophy) अपि महत्त्वपूर्णा प्रवृत्तिः — यत्र भारतीय-चीनदेशीय-ग्रीक-आफ्रिकीयदार्शनिकपरम्पराणां तुलनात्मकाध्ययनं क्रियते।¹⁵ एवं षड्दर्शनानां शोधः प्राचीनग्रन्थविश्लेषणात् आरभ्य आधुनिकप्रौद्योगिकीप्रयोगपर्यन्तं विस्तृतः अस्ति, येन भारतीयदर्शनस्य वैश्विकप्रासङ्गिकता निरन्तरं वर्धते।

१३. उपसंहारः

षड्दर्शनानि भारतीयदर्शनपरम्परायाः मेरुदण्डः सन्ति।³ प्रत्येकं दर्शनं स्वकीयदृष्ट्या जीवनस्य तत्त्वस्य च विवेचनं करोति। न्यायदर्शनं तर्कविद्यायां प्रमाणशास्त्रे च आधारं रचयति। वैशेषिकदर्शनं पदार्थविज्ञानेन जगतः वैज्ञानिकं विश्लेषणं प्रदाति। सांख्यदर्शनं द्वैतवादी तत्त्वमीमांसाया चैतन्यजडयोः स्पष्टं विभाजनं करोति। योगदर्शनं व्यावहारिकसाधनमार्गेण मोक्षप्राप्तेः उपायं दर्शयति। मीमांसादर्शनं वेदविचारेण धर्मस्य मूलं स्थापयति। वेदान्तदर्शनं ब्रह्मविद्यया परमसत्यस्य उद्घाटनं करोति।

एतानि षड्दर्शनानि न केवलं ऐतिहासिकमहत्त्वं धारयन्ति, अपितु वर्तमानकाले अपि अत्यन्तं प्रासङ्गिकानि सन्ति। तर्कशास्त्रे, मनोविज्ञाने, नैतिकदर्शने, भौतिकशास्त्रे च एतेषां योगदानं स्वीक्रियते।¹² आधुनिकविज्ञानस्य विकासेन सह एतेषां दर्शनानां तुलनात्मकविचारः नूतनानि अन्तर्दृष्टीनि प्रदाति।

षड्दर्शनानां समन्वितरूपेण भारतीयचिन्तनपद्धतेः सम्पूर्णं चित्रं प्राप्यते।⁸ यद्यपि एतेषु दर्शनेषु तत्त्वमीमांसायां मोक्षमार्गे च भेदाः सन्ति, तथापि सर्वेषां साम्यं यत् मानवजीवनस्य उद्देश्यः दुःखनिवृत्तिः परमानन्दप्राप्तिः च अस्ति। प्रत्येकं दर्शनं स्वकीयमार्गेण तस्य उद्देश्यस्य प्राप्तेः साधनं प्रदाति।

भविष्ये षड्दर्शनानां गहनतरं अध्ययनं आवश्यकम्। प्राचीनग्रन्थानां सूक्ष्मविश्लेषणम्, आधुनिकदर्शनेन सह तुलनात्मकविचारः, व्यावहारिकजीवने तेषां अनुप्रयोगः च शोधस्य विषयाः भवितुम् अर्हन्ति। एवं षड्दर्शनानां समृद्धं परम्परा सुरक्षिता भवितुं शक्यति तथा च आधुनिकविश्वाय नवीनानि अन्तर्दृष्टीनि प्रदातुं समर्था भविष्यति।¹⁷

REFERENCES

- [1] Bhatt, Govardhan P. Epistemology of the Bhāṭṭa School of Pūrva Mīmāṃsā. Varanasi: Chowkhamba Sanskrit Series, 1962.
- [2] Chakrabarti, Kisor Kumar. Classical Indian Philosophy of Mind: The Nyāya Dualist Tradition. Albany: State University of New York Press, 1999.
- [3] Dasgupta, Surendranath. A History of Indian Philosophy. 5 vols. Cambridge: Cambridge University Press, 1922-1955.
- [4] Frauwallner, Erich. History of Indian Philosophy. Translated by V. M. Bedekar. 2 vols. Delhi: Motilal Banarsidass, 1973.
- [5] Ganeri, Jonardon. Philosophy in Classical India: The Proper Work of Reason. London: Routledge, 2001.
- [6] Granoff, Phyllis, and Koichi Shinohara, eds. Philosophers and Pilgrims: Studies in Classical Indian Philosophy. Delhi: Motilal Banarsidass, 2009.
- [7] Halbfass, Wilhelm. India and Europe: An Essay in Understanding. Albany: State University of New York Press, 1988.
- [8] Hiriyanna, M. Outlines of Indian Philosophy. London: George Allen & Unwin, 1932.
- [9] King, Richard. Indian Philosophy: An Introduction to Hindu and Buddhist Thought. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1999.
- [10] Larson, Gerald James, and Ram Shankar Bhattacharya, eds. Sāṃkhya: A Dualist Tradition in Indian Philosophy. Princeton: Princeton University Press, 1987.
- [11] Matilal, Bimal Krishna. Logic, Language and Reality: Indian Philosophy and Contemporary Issues. Delhi: Motilal Banarsidass, 1985.
- [12] Mohanty, Jitendra Nath. Classical Indian Philosophy. Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 2000.
- [13] Nicholson, Andrew J. Unifying Hinduism: Philosophy and Identity in Indian Intellectual History. New York: Columbia University Press, 2010.
- [14] Patañjali. The Yoga-Sūtra of Patañjali: A New Translation and Commentary. Translated by Georg Feuerstein. Rochester, VT: Inner Traditions, 1989.
- [15] Perrett, Roy W. An Introduction to Indian Philosophy. Cambridge: Cambridge University Press, 2016.

- [16] Phillips, Stephen H. Classical Indian Metaphysics: Refutations of Realism and the Emergence of "New Logic." Chicago: Open Court, 1995.
- [17] Potter, Karl H., ed. Encyclopedia of Indian Philosophies. 28 vols. Delhi: Motilal Banarsidass, 1970-2017.
- [18] Radhakrishnan, Sarvepalli. Indian Philosophy. 2 vols. New York: Macmillan, 1923-1927.
- [19] Ram-Prasad, Chakravarthi. Knowledge and Liberation in Classical Indian Thought. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2001.
- [20] Śāṅkara. Brahma-Sūtra-Bhāṣya of Śāṅkarācārya. Translated by Swami Gambhirananda. Calcutta: Advaita Ashrama, 1977.
- [21] Sharma, Chandradhar. A Critical Survey of Indian Philosophy. London: Rider and Company, 1960.
- [22] Taber, John. A Hindu Critique of Buddhist Epistemology: Kumārila on Perception. London: Routledge Curzon, 2005.
- [23] Vācaspatimiśra. Nyāyavārttika-tātparyatīkā. Edited by Anantalal Thakur. New Delhi: Indian Council of Philosophical Research, 1996.
- [24] Vātsyāyana. Nyāya-bhāṣya. Translated by Ganganatha Jha. Poona: Oriental Book Agency, 1939.
- [25] Whicher, Ian. The Integrity of the Yoga Darśana: A Reconsideration of Classical Yoga. Albany: State University of New York Press, 1998.

